

Kristaq KUME*, Lumturi PAPA**, Fiqiri TAHIRI***

ADMINISTRIMI I QËNDRUESHËM EKONOMIK I BIODIVERSITETIT NË FERMËN BUJQËSORE, FAKTOR PËR RUAJTJEN DHE ZHVILLIMIN E EKOSISTEMIT NË RAJONIN JUGOR TË LIQENIT TË SHKODRËS

Përmbledhje: Ultësira e Velipojës dhe grykë derdhja e Bunës janë ndër zonat që në ekosistemin e Liqenit të Shkodrës dallohen për larmi të madhe biologjike. Pjesë e rëndësishme e kësaj larmie janë kafshët dhe shpendët e racave autoktone, që mbarështohen në fermat bujqësore të këtij rajoni. Delja e racës „Shkodrane”, delet e racës lokale „Bardhoke” dhe „Bacë”, dhitë e ekotipit „Velipoja”, derrat e racës lokale „Pullalliu i Shkodrës”, „Derri me Vath”, derri primitiv i tipit Siska „Hundëgjati i Shkodrës”, lopa e tipit Busha, shpendët autoktonë si rosa e Velipojës, pula „Laroshja e Rrjollit”, „E zeza e Velipojës” etj., janë pjesë e pasurisë biogjenetike kombëtare që gjallon në këtë ekosistem. Politikat dhe aksionet për zhvillimin e saj, janë pjesë e rëndësishme e përpjekjeve për një administrim ekonomik të qëndrueshëm të biodiversitetit në ekosistemin e Liqenit të Shkodrës. Zhvillimet ekonomike, pasojë e ndryshimeve politike të ndodhura në vendin tonë, u shoqëruan edhe me shfaqjen e një presioni të lartë të erozionit gjenetik dhe zvogëlimin e larmisë biologjike në këtë ekosistem. Kafshët e racave autoktone, si delja „Shkodrane” ose lopa e tipit Busha „E Kuqja e Shkodrës”, origjina e të cilave tretet në shekuj, aktualisht kanosen nga rreziku i zhdukjes përfundimtare të tyre. Presioni i racave ekzotike, konkurenca në tregun e produkteve blegtorale, niveli i pamjaftueshëm i përpjekjeve për ruajtjen dhe zhvillimin e produkteve ushqimore tradicionale, mungesa e infrastrukturave dhe kulturës profesionale për zhvillimin e agroturizmit, niveli i ulët i ndërgjegjësimit në komunitetin e fermerëve për vlerat ekonomike e etno-kulturore të larmisë biologjike autoktone, janë ndër faktorët përgjegjës për fenomenet regresive që aktualisht kanosin këtë larmi biologjike. Në zbatim të Planit të Veprimit për frenimin e humbjeve në biodiversitet në ekosistemin përrreth liqenit të Shkodrës dhe për përdorimin ekonomik të tij, si mundësi për zhvillimin rural të qëndrueshëm, aktualisht punohet për: (i) identifikimin dhe vlerësimin e gjëndjes së agrobiodiversitetit dhe larmisë gjenetike autoktone në fermat bujqësore në ultësirën e Velipojës dhe grykë derdhjen e Bunës, (ii) hartimin dhe zbatimin e programeve për ruajtjen in-situ të racave autokto-

* Kristaq Kume, Koordinator Kombëtar për administrimin e burimeve gjenetike shtazore të fermës

** Lumturi Papa, Departamenti i Prodhimit Shtazor, UB Tiranë

*** Fiqiri Tahiri, Qendra e Transferimit të Teknologjive Bujqësore, Fushë Krujë

ne në rrezik zhdukje, delja e racës „Shkodrane”, derrat e racës lokale, dhi të ekotipit „Velipoja” etj, (iii) hartimin dhe transferimin e teknologjive të kohës për zhvillimin e kapaciteteve në komunitetin e fermerëve për administrimin teknik e profesional të biodiversitetit në kafshët e shpendët e fermës, (iv) zhvillimin e qëndrueshëm të proceseve për përdorimin efektiv dhe të integruar të biodiversitetit në kafshët e bimët e kultivuara dhe në florën e faunën spontane, (v) nxitjen e inisitivave për rigjallërimin e traditave në përpunimin e produkteve blegtorale, (vi) promovimin e vlerave etno-kulturore të larmisë biologjike dhe potencialeve të saj në shërbim të zhvillimit të etno-agro-turizmit. Ndër rezultatet e kësaj pune mund të listohen: (a) Ngritja e Recsue Station për ruajtjen e derrave të racës lokale dhe Ark Farm për lopën Busha dhe dhinë e ekotipit „Velipoja”, në fshatin Back Rrjoll, (b) Implementimin e programit për ruajtjen in-situ të racës së deles „Shkodrane” në komunën Ana e Malit, (c) Mbështjen për zhvillimin e prodhueseve të produkteve lokale dhe promovimin e tyre në panairë lokale, Velipojë.

Fjalë kyçe: *biodiversitet, ruajtje, përdorim, ekosistem, Liqeni i Shkodrës*

Abstract: Velipoja Lowland and delta of Buna river are the most important areas of Shkodra Lake ecosystem that are distinguished to great biological diversity. Animals and poultries of autochthonous breeds that are managed at farms of this region are very important part of this biodiversity. „Shkodrane”, „Bardhoke” and „Bace” local sheep breeds, „Velipoja” goat ecotype, local pig breeds: „Pullalliu i Shkodres”; „Derri me Vath”, primitiv pig of Siska Type” Hundgjati i Shkodres”, „Busha” cattle, autochthonous poultries: „Laroshja e Rrjollit” and „E zeza e Velipojes”, „Velipoja” duck, etc. are part of national biogenetic wealth vivifying this ecosystem. Policies and actions supporting the conservation and development of this biodiversity are also an important part of attempts for sustainable economic use of biodiversity of Shkodra Lake Ecosystem. Economic developments, occurred as a consequence of political changes in our country, were also associated with a high pressure on genetic erosion and the reduction of the biodiversity in this ecosystem. Animals of autochthonous breeds, such as: „Shkodrane” sheep or native cattle of Busha type „E kuqja e Shkodres” whose origin belong to ancient time, are actually threatened by the risk of extinction. The pressure of exotic breeds, competition at animal products’ market, not enough attempts for conserving and developing traditional food products, lack of infrastructure and professional culture for tourism development, low level of awareness of farmers’ community with regard to economic and ethno-cultural values of autochthonous biodiversity, are the main factors responsible for the risk of extinction of this biodiversity. In accordance of Action Plan, in order to stop the loss of biodiversity in the ecosystem around Shkodra Lake and sustainable economic use of it, as a possibility for sustainable rural development, it is actually being work for: (i) Identifying and estimating the situation of agro biodiversity and autochthonous genetic diversity at agricultural farms in Velipoja lowland and delta of Buna river; (ii) Compiling and applying in-situ conservation program of autochthonous breeds at the risk of extinction like as: Shkodrane sheep breed, local pig breeds, „Velipoja” goat ecotype etc.; (iii) Compiling and transferring the new technologies for capacity building of farmers community in order to technically and professionally management of farm animals and poultries biodiversity; (iv) Sustainable development of processes for efficient and integrated use of biodiversity of cultivated plants and animals as well as spontaneous flora and fauna; (v) Inciting initiatives of reviving traditions for processing animal products, and (vi) Promoting ethno-cultural values of biodiversity and its potentials for development of ethno-agro-tourism. Main achieved results can be listed as: a. Establishment of Recsue Station for conservation of local pig breeds and Ark Farm for „Busha” cow and „Velipoja” goat type in Back Rrjoll village; b. Implementation of in-situ conservation program for „Shkodrane”

sheep breed in Ana e Malit Commune, and c. Capacity building to support traditional animal productions and promoting them at local fairs in Velipoja.

Key words: *biodiversity, conservation, use, ecosystem, Shkodra Lake*

HYRJE

Ruajtja, përdorimi ekonomik dhe zhvillimi i qëndrueshëm i një ekosistemi është një proces kompleks studimesh e veprimesh shumëplanëshe. Suksesi i tyre është rrjedhojë e prurjeve që mund dhe duhet të realizohen si efekte të ndërthurjes së metodologjive dhe përdorimit të teknikave, mjeteve dhe mundësive të shkencave, që trajtojnë probleme të biologjisë, shkencës së prodhimit të kafshëve, mjedisit, zhvillimit të qëndrueshëm ekonomik, kulturës, traditës dhe tregut. Përvoja në punët e bëra tregojnë se zhvillimi i politikave mbështetëse, hartimi dhe zbatimi i programeve dhe planeve të veprimit, të shoqëruara me nxitjen dhe aktivizimin e interesit ekonomik dhe energji-ve të komuniteteve të fermerëve, në çdo rast janë pjesë edhe bashkëshoqërojnë këtë proces. Ato ndikojnë në masë të konsiderueshme në suksesin e synuar.

Ultësira e Velipojës dhe grykë derdhja e Bunës janë një nga pjesët e rëndësishme të ekosistemit të Liqenit të Shkodrës. Flora dhe fauna e egër dhe ajo e domestikuar në këtë rajon, dallohen për larmi të madhe biologjike. Në këtë zonë ka rezerva të mëdha biologjike, të mjedisit dhe njerëzore, si dhe kushte gjeo-klimatike e natyrore, që mundësojnë një zhvillim ekonomik shumë premtues dhe të qëndrueshëm. Identifikimi i këtyre rezervave, vlerësimi i tyre, hartimi i strategjisë rajonale dhe i politikave e planeve të veprimit për ruajtjen, përdorimin e qëndrueshëm dhe zhvillimin e tyre, është nevojë e kohës, plotësimi i të cilës është pjesë e Strategjisë Ndërsektoriale për Zhvillimin Rural.

Materiali i paraqitur synon të sjellë informacion në funksion të kësaj nevoje. Mbështetur në vlerësimet për trendin e ndryshimeve në biodiversitetin në kafshët e fermës, dinamikën e zhvillimit të sistemit tradicional të prodhimit dhe të tregut, synohet të përvijohen rrugë të cilat do të mbështetin zhvillimin e kapaciteteve për përdorimin sa më efektiv të bioenergjisë, që zotëron ekosistemi në Ultësirën e Nënshkodrës.

METODA E STUDIMIT

Për të bërë të mundur hartimin e metodologjisë për konceptimin dhe zbatimin e programeve/projekteve, që synojnë përdorimin e interguar të kapaciteteve që zotëron një ekosistem i caktuar, në literaturën e kohës ofrohen opsione të ndryshme. Pavarësisht nga ndryshimet në zgjidhjet që ata propozojnë, e përbashkëta e tyre është objektivi për realizimin e katër prioriteteve strategjike të veprimit, të përcaktuara në Interlaken Konferencë për Burimet Gjenetike Shtazore për Ushqim dhe Bujqësinë (Interlaken, FAO, Zvicër, 2007). Për rrjedhojë, metoda e përdorur për kryerjen e këtij studimi është kondicionuar dhe zhvilluar në përputhje dhe me synim prodhimin e informacionit në funksion të zhvillimit të problematikave që parashikohen në fushat strategjike prioritare të mëposhtme:

Fusha e parë: Karakterizimi, inventarizimi dhe monitorimi i trendit dhe rreziku për zhdukje për racat/popullatat autoktone në kafshët e fermës;

Fusha e dytë: Zhvillim i kapaciteteve për përdorim dhe zhvillim të qëndrueshëm të biodiversitetit, duke u fokusuar në sigurinë ushqimore dhe zhvillimin rural;

Fusha e tretë: Ruajtja e biodiversitetit gjenetik nëpërmjet hartimit dhe zbatimit të programeve për ruajtjen *In-situ*, *Ex-situ* dhe *Ex-situ in vivo*, për të siguruar përfitimet e pritshme për brezin aktual dhe gjeneratat e ardhëshme;

Fusha e katërt: Zhvillim i politikave, institucioneve dhe i kapaciteteve administrative në institucionet publike, jo publike dhe në komunitetin e fermerëve;

Për kryerjen e studimit u përdorën metodat e vrojtimit dhe intervistimit të fermerëve, matjet zoomorfologjike, udhëzuesit e FAO për hartimin dhe implementimin e programeve për ruajtjen *in-situ* të popullateve të shpallura në rrezik për të zhdukur, metodologjia e integruar për vlerësimin e kapaciteteve për zhvillimin e agroturizmit (FAO, 2005).

REZULTATE DHE GJYKIME

Vlerësime për situatën aktuale të fondit gjenetik autokton në kafshët e fermës

Ekspedita gjurmuese dhe identifikuese si dhe konsultimi me informacionin ekzistues evidentojnë shkallën e lartë të biodiversitetit në kafshët e fermës në ekosistemin e Ultësirës së Nënshkodrës, rajonin e Velipojës dhe grykë derdhjen e Bunës. Në këtë biodiversitet kontribut të veçantë sjell fondi gjenetik autokton. Ndër to dallohen: Delja e racës „Shkodrane”, delet e racës lokale „Bardhoke” dhe „Bace”, dhitë e ekotipit „Velipoja”, derrat e racës lokale „Pullalliu i Shkodrës”, „Derri me Vath”, derri primitiv i tipit Siska „Hundëgjati i Shkodrës”, lopa e tipit Busha, shpendët autoktonë si rosa e Velipojës, pula „Laroshja e Rrjollit”, „E zeza e Velipojës” etj.

Delja e Shkodrës (Fig. 1) është një nga kafshët që kanoset nga rreziku për t'u zhdukur. Kjo kafshë është një ndër reliket e çmuara, që vjen nga thellësitë e shekujve. „Dhëntë më interesante të Europës dhe të Ballkanit, Raca Shkodrane” (Samimi, 1937). Në veçanti, delja e racës „Shkodrane” shquhet për prodhimin e leshit, i cili është shumë i përshtatshëm për mbushjen e dysheqeve (Kume & Bleta, 2004)

Delja e racës „Bardhoke” (Fig. 2) është një ndër kafshët më të pëlqyeshme prej fermerëve të këtij rajoni. Mbarështimi i kësaj kafshe i siguron fermës qumësht dhe mish. Në përgjithësi, mbarështohet në tufa që prodhojnë për treg. Produktet tradicionale që realizohen nga prodhimet e saj janë faktorë për zhvillim e agroturizmit

Për të përmirësuar cilësitë prodhuese, qumësht e mish, në racën „Shkodrane”, fermerët kanë kryqëzuar këtë racë me racën „Bardhoke”. Produkti i përfutur, i emërtuar delja „Bace”, është një kafshë që premt.

Në fondin gjenetik autokton të bagëtive të imta, që mbarështohen në ekosistemin e Liqenit të Shkodrës, bën pjesë edhe dhija ekotipit „Velipoja” (Fig. 3). Kjo dhi shquhet për prodhimin e qumështit dhe treguesit cilësorë të tij. Është një kafshë që shfrytëzon në mënyrë efektive florën spontane. Produktet e saj, në veçanti djathi, janë ndër produktet ushqimore tradicionale të zonës. Megjithë vlerat produktive të mira të saj, si pasojë e mungesës së programeve racore për ruajtjen dhe administri-

	<i>Madhësia e popullatës</i>	400–450 krerë	
	<i>Tregues fenotipik</i>	Mashkull	Femër
	Pesha në lindje	2,9 kg	2,7 kg
	Pesha në këputje	14 kg	13 kg
	Pesha e gjallë – kafshë e rritur	45–50 kg	25–30 kg
	Lartësia në xhidavi – kafshë e rritur	60 cm	50 cm
	Gjerësia e gjoksit – kafshë e rritur	32 cm	28 cm
	Perimetri i kërcirit	8,6 cm	7,5 cm
	Prodhim leshi	4,3 kg	2,6 kg
	Prodhimi i qumështit	Lak.	I 65 kg
		Lakt III	85 kg
	% e yndyrës në qumësht		7–7,3
	% e proteinës në qumësht		5,5–5,8
	% pjellorisë		95
% pjellshmërisë		100–103	
Frekuenca e pjellje dyare		8–10 %	

Figura 1. Dele e racës „Shkodrane”

min e këtij fondi gjenetik si dhe situatës së vështirë për të siguruar krahuin e punës (barinjët), popullata e dhive „Velipoja” kërcënohet nga rreziku i zhdukjes.

Deri në fillim të viteve 60-të të shekullit të kaluar, në gjedhin e që mbarështohet në rajonin e Shkodrës mbizotëronte raca lokale e emërtuar „Lopa e Kuqe e Shkodrës”. Programet e përmirësimit gjenetik të popullatës së gjedhit në këtë rajon, nëpërmjet kryqëzimit gjellitës, kryesisht me gjedhin e racës „Xhersej”, bënë që aktualisht ky gjedh lokal të zhduket pothuajse përfundimisht. Duke iu referuar të dhënave të publikuara (Samimi, 1950; Çelo, 1960) dhe nga krahasimi i tyre me të dhënet për lopën Busha që mbarështohet në rajonet e Ballkanit Perëndimor, rezulton se

	<i>Madhësia e popullatës</i>	40000–45000 krerë	
	<i>Tregues fenotipik</i>	Mashkull	Femër
	Pesha në lindje	2,5–3,0 kg	2,2–2,5 kg
	Pesha në këputje	15 kg	14 kg
	Pesha e gjallë – kafshë e rritur	55–60 kg	40–45 kg
	Lartësia në xhidavi – kafshë e rritur	65–70 cm	55–60 cm
	Prodhim leshi	2,5 kg	2,0 kg
	Prodhimi i qumështit	Lak. I	110–140 kg
		Lakt III	200–250 kg
	% e yndyrës në qumësht		6,8–7,0
	% e proteinës në qumësht		5,6–5,9
	Zgjatja mesatare e laktacionit		210–240 days
	% pjellorisë		95–98
	% pjellshmërisë		105–110
Frekuenca e pjellje dyare		7–9 %	

Figura 2. Dele e racës „Bardhoke”

	<i>Madhësia e popullatës</i>	900–950 krerë	
	<i>Tregues fenotipik</i>	Mashkull	Femër
	Pesha në lindje	2,1–3,1 kg	2,0–3,0 kg
	Pesha e gjallë – kafshë e rritur	65–70 kg	44–45 kg
	Lartësia në xhidavi-kafshë e rritur	65–75 cm	55–65 cm
	Pesha në keputje	12–15 kg	10–13 kg
	Gjatësia mesatare e laktacionit	220–250 ditë (days)	
	Prodhimi i qumështit	Lak. I	130 -180 kg
		Lakt III	250–300 kg
	% e yndyrës në qumësht	4,6	
	% e proteinës në qumësht	3,3	
	Zgjatja mesatare e servis periodës	120 ditë (days)	
	% pjellorisë	100	
	% pjellshmërisë	105–115	

Figura 3. Dhi ekotipi „Velipoja”

gjedhi lokal „Lopa e Kuqe e Shkodrës” është një ndër variantet e gjedhit Busha (Kume *et al.*, 2008; Kume & Papa, 2009). Aktualisht, interesi shkencor për këtë tip të gjedhit *Brachycerous* është në rritje. Kjo arsye, por jo vetëm, ka nxitur dhe tek ne interesin për gjurmimin dhe identifikimin e tij.

Të dhënat e para për ekzistencën e gjedhit Busha, të emërtuar „Lopa e Kuqe e Shkodrës”, janë produkt i ekspeditës gjurmuese të kryer në fshatin Back Rrjoll, komuna Velipojë (Fig. 4). Në këtë rajon është identifikuar një tufë me rreth 12–15 krerë lopë, të cilat, të paktën, duke iu referuar të dhënave të eksteriorit, treguesve morfo-zooteknike, të prodhimitarisë, riprodhimit dhe aftësive për të përballuar kushtet e vështira të mjedisit e të mbarështimit, ka shumë mundësi që të jenë relike të gjalla të lopës „E kuqja e Shkodrës”.

Në komunën e Velipojës është identifikuar edhe një popullatë me derra të racës lokale. Në këtë popullatë dallohen tre variante „Pullalliu i Shkodrës”, „Derri me vath” dhe derri i tipi Sistka „Hundëgjati i Shkodrës” (Fig. 5). Këto kafshë dallohen për nivelin e lartë të përshtatjes me kushtet e një mjedisi të vështirë. Ato mbarësh-

	<i>Madhësia e popullatës</i>	12–15 krerë	
	<i>Tregues fenotipik</i>	Mashkull	Femër
	Pesha në lindje	22 kg	18 kg
	Pesha e gjallë – kafshë e rritur	230–260 kg	110–135 kg
	Lartësia në xhidavi – kafshë e rritur	125–130 cm	100–115 cm
	Prodhimi i qumështit	Lak. I	900–1000 kg
		Lakt III	1000–1400 kg
	Zgjatja mesatare e laktacionit	280–310 days	
	Mosha në pjelljen e parë	820–860 days	
	Pesha në pjelljen e parë	105–115 kg	
	% pjellorisë	85–90	

Figura 4. Gjedhi lokal „E kuqja e Shkodrës”

„Hundëgjati i Shkodrës”

„Derri me vath”

„Pullalliu i Shkodrës”

Figura 3. Dhi ekotipi „Velipoja”

tohen në kushte pothuajse natyrore, kullosin si bagëtitë e tjera, kanë tregues të mirë të pjellorisë dhe pjellshmërisë. Përqindja e dhjamtit është relativisht e ulët dhe shija e mishit është e veçantë. Treguesit e prodhimit të mishit, shtesat mesatare ditore të peshës, nuk janë të larta, karakteristike kjo e racave gjenetike të papërmirësuar (Kume & Tahiri, 2009). Deri përpara tre vjeteve, popullata ishte në pragun e rrezikut për tu zhdukur si pasojë e rënies së interesit të fermerëve për të dhe/ose kryqëzimit me derra të sjellë nga Mali i Zi dhe Bullgaria. Aktualisht, kjo popullatë është marrë në mbrojtje. Interesi për ta studiuar këtë popullatë dhe për të vlerësuar ngjashmërinë e saj ose diferencat gjenetike nga popullatat e tjera primitive të rajonit ose edhe me gjerë, ka nxitur bashkëpunimin me grupe kërkimi shkencor në Gjermani dhe Hollandë.

Në fermën tradicionale në ekosistemin e Liqenit të Shkodrës, mbarështohen njëkohësisht specie të ndryshëm të gjësë së gjallë, gjedh, bagëti të imta, derra e shpendë. Në përgjithësi, ato prodhojnë për plotësimin e nevojave ushqimore të familjes dhe, vetëm një sasi e vogël e prodhimeve shkon në treg. Kjo situatë, në përgjithësi e vështirëson suksesin e çdo inisiativë që mund të ketë si objektiv ruajtjen dhe përdorimin e qëndrueshëm të biodiversitetit. Zvogëlimi i efekteve të saj bëhet i mundur vetëm në rast se arrihet të nxitet dhe zhvillohet puna në komunitet, bashkëpunimi midis fermave.

Programe për ruajtjen In-situ të orientuar drejt përdorimit ekonomik të qëndrueshëm të biodiversitetit të fondit gjenetik autokton

Ndër faktorët që kushtëzojnë zvogëlimin e diversitetit gjenetik në kafshët e fermës, si ndër më kryesoret, renditen faktorët me përmbajtje ekonomike. Fermeri është i interesuar dhe investohet për mbarështimin e një kafshe vetëm në rast se prej saj ai, siguron përfitim ekonomik të kënaqshëm. Për vlerat gjenetike të saj, si dhe për nevojën dhe detyrat për ruajtjen e diversitetit gjenetik, si një pasuri që është trashëguar nga brezat dhe që duhet t'i trashëgohet brezave që do të vijnë, fermerët janë pothuajse indiferente. Në këto kushte është e domosdoshme nxitja e mekanizmave, të cilat arrijnë të mbushin këtë boshllëk. Kësaj i shërben hartimi i politikave mbështetëse që fillojnë me, subvencionin e fermerëve për të ruajtur kafshët e racave lokale, që shpallen në rrezik për t'u zhdukur. Këto politika, domosdoshmërisht duhet të shoqërohen me nxitjen dhe mbështetjen e inisiativave për implementimin

e programeve të integruar, për ruajtjen nëpërmjet përdorimit ekonomik të qëndrueshëm dhe efektiv të këtyre kafshëve (FAO, 2005; Interlaken, 2007)

Në ekosistemin e Nënshkodrës tashmë janë të realizuara përvoja që mund të trajtohen si shembuj për mirëadministrimin e biodiversitetit në kafshët e fermës. Ndër to mund të sjellim:

Programi për ruajtjen in-situ të deles së racës „Shkodrane”

Pas identifikimit dhe vlerësimit të gjendjes së kësaj race, u planifikuan ndërhyrjet e nevojshme të klasifikuara në ndërhyrje urgjene dhe afat mesme. Programi për ruajtjen *In-situ* u konceptua si një tërësi aktivitetesh, që kishin si objektiv të tyre ruajtjen nëpërmjet përdorimit ekonomik të qëndrueshëm (Kume & Papa, 2004). Implementimi i këtij programi realizoi:

- U ndërpre fenomeni i zvogëlimit të numrit të krerëve të kësaj race dhe kryqëzimi i saj me racën „Bardhoke”;
- U krijua „Grupi i Fermerëve”, përgjegjës për zbatimin e Programit gjenetik për ruajtjen *In-situ* të kësaj race;
- U realizuan aktivitete për promovimin e vlerave ekonomike të racës.

Efektet e programit gjenetik u shfaqën me rritjen e prodhimit të qumështit me rreth 10%, qëngjat realizuan shtese peshe deri 25% më të lartë se ato të marra në vitet e mëparshëm, u përmirësua gjendja shendetësore e tufave, prodhimi i leshit u rrit. Mesatarisht nga një dele u prodhua, qumeshti i mjelë, 75–80 kg me yndyrë mesatare 6.9–7.3%. Pesha mesatare e qëngjave në lindje ishte 2.7 kg (f) dhe 2.9 kg (m), në këputje, në moshën 75–90 ditë, pesha e gjallë e qëngjave varionte në kufijtë 17–19 kg. Gjatë dy muajve të parë të jetës, qëngjat shtuan mesatarisht 210 g/ditë dhe për gjithë periudhën e 6 muajve të parë, kjo shtesë ishte në kufijtë 120–140 g/ditë.

Duke përdorur çmimet mesatare të tregut në periudhën kur u realizua ky projekt, 2003–2004, nga një dele u arrit të siguroheshin rreth 11 000 lekë të ardhura/vit. Ky rezultat i bindi fermerët për vlerat ekonomike të kësaj kafe, e cila në kushtet e mbarështimit në përputhje me kriteret e përdorimit ekonomik të qëndrueshëm të burimeve gjenetike shtazore, është ekonomikisht e leverdisshme.

Ndër rezultatet kryesore të programit për ruajtjen *In-situ* të racës autoktone „Shkodrane” ishte krijimi i 10 linjave mashkullore dhe 10 familjeve. Në zbatim të kërkesave të Programit, fushata e ndërzimeve në vitin e dytë, gusht – shtator 2004, u realizua në përputhje me skemën e kryqëzimeve që ishte pjesë e planit afat mesëm për zhvillimin e mëtejshëm të strukturës gjenetike të popullatës. Zbatimi i kësaj skeme krijoi mundësi për vazhdimësi në implementimin e programit për ruajtjen *in-situ*.

Mbështetje për ruajtjen nga zhdukja e racave lokale të derrave në Parkun Natyror të Velipojës dhe ngritja e rrjetit lokal të fermave për përdorimin e qëndrueshëm të tyre

Projekti u realizua në bashkëpunim me fermerë që mbarështojnë derra të racës lokale në fshatin Back Rrjoll, komuna Velipojë (Kume & Tahiri, 2009). Në të u përfshinë 6 ferma të vogla familjare.

Ndër arritjet kryesore të projektit mund të renditen:

a. Frenimi i fenomenit të zhdukjes së derrave të racës lokale dhe zvogëlimi i efekteve të fenomenit të erozionit gjenetik si rrjedhojë e uljes së nivelit të bashkëgjakësisë;

b. Rritja e numrit të krerëve me rreth 60–65%, si rrjedhojë e të cilës, aktualisht në fermë „Bërthamë racore” aktualisht mbarështohen:

- 8 krerë dosa (3) e paradosa (5) të racës „Derri me Vath”
- 4 krerë dosa të racës „Pullalliu i Shkodrës”
- 3 krerë dosa (1) e paradosa (2) të racës „Hundëgjati i Shkodrës”
- 3 harca dhe 4 gica meshkuj të seleksionuar për harca.

Në pesë fermat e tjera u ripërtërinë riprodhuesit – 12 paradosa dhe 4 gica meshkuj për harca.

c. Ferma racore prodhoi dhe shiti 110 gica duke realizuar një çmim shitje rreth 80–90% më të lartë se çmimi i zakonshëm. Si pasojë, edhe interesi i fermerëve për mbarështim të derrave të racës lokale është në rritje.

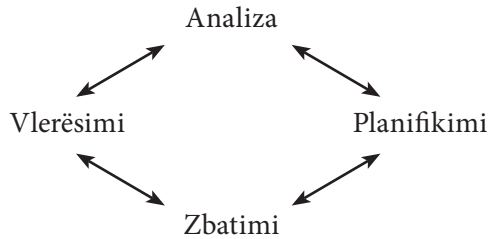
d. Janë përmirësuar kushtet e strehimit në fermat e përfshira në projekt. Është ndërtuar stalla që shërben për mbarështimin e bërthamës racore dhe si „Fermë Ark dhe Stacion Shpëtimi”.

Ngritja e rrjetit lokal të fermerëve që mbarështojnë derra të racës lokale ka krijuar kushte të nevojshme për të zhvilluar më tej idenë, që fshati Back Rrjoll, të deklarohet „Zonë Mbrojtje” për fondin gjenetik autokton në derra. Aktualisht, ferma „bërthamë racore” është përfshirë në Network European të Fermave Ark – Ark Net (ELBARN, 2010).

Promovimi i vlerave ekonomike dhe trashëgimisë kulturore të traditës

Administrimi i qëndrueshëm dhe ekonomikisht efektiv i biodiversitetit kërkon jo vetëm mbështetjen për zhvillimin e kapaciteteve të fermerëve dhe fermave të tyre por, në të njëjtën kohë dhe bashkë me të, duhet të punohet për të zhvilluar në të gjitha hallkat e tij zinxhirin *From farm to fork*. Në këtë proces kompleks zhvillimi, promovimi i vlerave ekonomike që premtan përdorimi efektiv i biodiversitetit, nxitja dhe mbështetja për ripërtëritjen e traditave në përpunimin e produkteve ushqimore dhe artin kulinar tradicional, promovimi i kulturës tradicionale në mënyrën e jetës pranë dhe në mjedisin natyror etj., janë ndër drejtimet kryesore, ku duhet të angazhohen energji. Përpjekjet për realizimin e ofertave turistike që mbështeten në arritjet e këtij procesi zhvillimi, janë ndër drejtimet kryesore të punës, të cilat mundësojnë arritjen e vlerës së shtuar në përdorimin e biodiversitet që ofron natyra. Në rajonin e Velipojës, si një ndër rajonet mjaft atraktive në ekosistemin e Liqenit të Shkodrës, nuk kanë munguar inisiativat për zhvillime edhe në këto drejtime. Resurset natyrore të këtij rajoni janë një mundësi e madhe për zhvillimin e eko-agro-turizmit. Ndër këto resurse, fondi gjenetik autokton në kafshët e fermës është një ndër kryesoret. Përdorimi i kapaciteteve të këtij fondi, i kombinuar edhe me përdorimin e burimeve dhe mundësive të tjera që ofron ekosistemi dhe mjedisi kulturor e tradicional i kësaj zone, janë rrugë që ndikojnë në zhvillimin e qëndrueshëm rural. Aktualisht janë të përpunuara metodologji të ndryshme për të hartuar dhe zbatuar programe zhvilli-

mi në këtë fushë (Beka, 2006). Pavarësisht nga veçoritë e tyre, të përbashkët ato kanë skemat, që duhet të ndiqen në çdo rast:

Në zbatim të kësaj metodologjie, në rajonin e Velipojës janë organizuar aktivitete të ndryshme. Ndër to, vëmendje tërheqin aktivitetet periodike, nëpërmjet të cilave promovohet pasuria gjenetike autoktone në kafshët e fermës. Panairët blegtorale ku demonstrohen përfaqësues tipikë të kafshëve të racave lokale, si dhe produktet ushqimore tradicionale, që ato i ofrojnë konsumatorit, janë ndër mundësitë më atraktive për të nxitur interesin e tregut (Fig. 6).

Figura 6. Aktivitete për promovimin e prodhimeve tradicionale

Zhvillimi i biodiversitetit nëpërmjet përdorimit ekonomik efektiv të tij, kërkon hartimin e strategjive rajonale dhe politikave mbështetëse për realizimin e tyre. Autoritetet vendore të rajonit, në bashkëpunim me institucionet qendrore dhe në zbatim të Strategjisë Ndërsektoriale për Bujqësinë e Ushqimin si dhe Planin Kombëtar të Veprimit, kanë të listuara fushat prioritare dhe planin e veprimit për ruajtjen dhe përdorimin ekonomik të qëndrueshëm të biodiversitetit dhe fondit gjenetik autokton në kafshët e fermës, që mbarëshehohen në fermat e rajonit të Ultësirës së Nënshkodrës. Në këtë plan bëjnë pjesë programet për ruajtjen *in-situ* të popullatave të kafshëve autoktone në gjedh, dhënë, dhi, derra e shpendë. Pjesë e tij janë projektet që synojnë: (i) forcimin e kapaciteteve në komunitetin e fermerëve, të nevojshme për zbatimin e këtyre programeve; (ii) nxitjen për krijimin e infrastrukturave dhe kulturës profesionale të nevojshme për zhvillimin e rrjeteve lokale për administrimin e fondit gjenetik autokton; (iii) nxitjen e bashkëpunimit crossborder për menaxhi-

min e integruar të biodiversitetit, në pergjithësi dhe të racave ndërkufitare, në veçanti. Programe të tilla crossborder, si programet për ruajtjen dhe përdorimin e qëndrueshëm të gjedhit Busha (Markoviç, 2010), deles së racës „Shkodrane” e „Bardhoke” (Ivankoviç, 2010), të cilat janë konceptuar si aktivitete të përbashkëta midis Shqipërisë dhe Malit të Zi, por edhe vendeve të tjera të rajonit të Ballkanit Perëndimor, janë shembuj dhe argumenta që i shërbejnë zhvillimit të ideve për mirë administrimin e integruar të biodiversitetit në kafshët e fermës.

PËRFUNDIME

– Ultësira e Velipojës dhe grykë derdhja e Bunës janë ndër rajonet me diversitet të madh gjenetik në ekosistemin e Liqenit të Shkodrës. Identifikimi i këtij biodiversiteti, karakterizimi i tij, vlerësimi i situatës aktuale dhe i trendeve të zhvillimit janë një nga fushat prioritare të studimit, të nevojshme për zhvillimin dhe implementimin e politikave dhe programeve për mirë administrimin ekonomik të tij në funksion të zhvillimit të qëndrueshëm rural të rajonit;

– Implementimi i programeve gjenetike për ruajtjen *in-situ*, që mbështeten në parimin e ruajtjes nëpërmjet përdorimit ekonomik të qëndrueshëm, janë ndër rrugët kryesore që sigurojnë sukses në iniciativat për ruajtjen e biodiversitetit në ekosistemet që kërcënohen nga rreziku i erozionit gjenetik;

– Studimi dhe përgjithësimi i përvojave të realizuara në ekosistemin e Liqenit të Shkodrës, për administrimin e biodiversitetit në fermën bujqësore, është një mundësi reale për formulimin e modeleve të përgjithësuara bio-ekonomike për zhvillimin e fermës tradicionale;

– Ndërhyrjet në biodiversitet dhe mjedis, të cilat mundësojnë zhvillime harmonike dhe të integruara në planet biologjike, gjenetike, ekonomike, sociale, të kulturës e traditës, janë themeli mbi të cilin duhet të ndërtohen strategjitë e zhvillimit ekonomik të ekosistemeve dhe planet e veprimit rajonal e ndërkufitar.

LITERATURË

- [1] Beka, I. 2006. *Sfidat e turizmit të qëndrueshëm – Pasuritë natyrore dhe resurset gjenetike*. ERFIP International Workshop „National Coordinators & Balkan Network strengthening the collaboration for the In-situ conservation and sustainable use of the Native Rare Breeds”, Nëntor, Tirana, Albania.
- [2] Çelo. T. 1960. *Mbi disa cilësi prodhuese dhe racore të gjedhit të Shkodrës*, Bot. Min. Bujq., 110 f.
- [3] *European Livestock Breeds Ark and Rescues Net*. ELBARN EU program 2007–2010. SAVE foundation. www.elbarn.net.
- [4] Guidelines, 2005. *Preparation of National Strategies and Action Plans for Animal Genetic Resources*. FAO, Commission on Genetic Resources for Food and Agriculture, Rome.
- [5] *Interlaken Declaration and Global Plan of Action for Animal Genetic Resources*. 2007. Interlaken Konferencë për Burimet Gjenetike Shtazore për Ushqim dhe Bujqësinë, FAO, Zvicër, 3–7 shtator 2007.

-
- [6] Ivankoviç, A. 2010. *Development of regional network in function of sustainable breeding programs for transboundary breeds*. ERF Project. Croatia.
- [7] Kume, K. & Bleta, V. 2007. *Delja e racës „Shkodrane”*, Botim ALBAGENE, Tiranë.
- [8] Kume, K. & Papa, L. 2004. *Genetic characterization, protection and racial improvement of the autochthonous species of Shkodra sheep*. ALBAGENE, GEF/SGP, Tiranë.
- [9] Kume, K. & Papa, L. 2009. *Current status of local sheep breeds in Albania*. Workshop ERF Project „Current Status of the sheep breeds in Pramenka type in the Southeastern Europe Countries and Strategies for their Sustainable Conservation” Croatia.
- [10] Kume, K., Papa, L. & Omari, I. 2008. *Gjedhi i racës lokale në Shqipëri*. Botim ALBAGENE, Tiranë.
- [11] Kume, K. & Tahiri, F. 2009. *Mbështetje për zhvillimin e kapaciteteve të komunitetit të fermerëve për ngritjen e Rrjetit lokal dhe zbatimin e programit për ruajtjen In-situ në Ark Farms dhe Rescue Station, të fondit gjenetik në derrat e racave primitive – tipi Sistka (Hundëgjati i bardhë)*, Pullalliu i Shkodrës dhe Derri me vath. GEF-BLEKAL-SAVE Foundation, Tiranë
- [12] Markoviç, B. 2010. *Cooperation in develop sustainable breeding programs for Transboundary Busha cattle breeds Workshop*, Cavtat, Croatia, April.
- [13] Samimi, V. 1937. *Dhëntë më interesante të Europës dhe të Ballkanit*, raca „Shkodrane”. Revista „Drita”.
- [14] Samimi, V. 1950. *Origjina dhe historia e gjedhit të Shkodrës*. Qendra e Studimit dhe Seleksionimit Zooteknik-Shkodër, Nr. 4.